

на нас і навіть камінням кидали. А ми все йшли. По дорозі до нас приєдналося ще кілька чоловік. Наші лави подвоїлися. Це була перемога.

А вночі велике кавалерійське з'єднання отамана Тютюнника, сформоване на польській території, увірвалося в наше село. Шлях до Коростеня був відрізаний. Довелось тікати в ліс. Як стало відомо згодом, одночасно з Тютюнником з Польщі на Поділля виступив сильний загін петлюрівського полковника Палія-Сидорянського. З території захопленої румунськими поміщиками Молдавії наступав із своєю бандою Гулий-Гуленко, а з окупованої Польщею Західної Білорусії — кіннота Булак-Булаховича. Стріли цих ударів спрямовувалися на Київ. Це була остання авантюрна спроба імперіалістів та їх прислужників захопити значну частину Правобережної України. Як відомо, вона закінчилася цілковитим крахом. Усі банди було розгромлено, хоч на шляху їх просування залишилося немало жертв — членів комнезамів, учителів, радянських активістів...

Так у боях і труді, у боротьбі з силами старого світу утверджувалося нове, радянське життя, ідейно міцніло й загартовувалося покоління людей, народжене Великим Жовтнем.

Я. Ф. ЖМАЧЕНКО (Київ)

ПРО ХАРКІВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

(Із спогадів учасниці більшовицького підпілля в 1919 р.)

Про харківське більшовицьке підпілля в період денікінщини написано немало. Чотири статті вміщено, зокрема, у збірнику «Героическое подполье», виданому в 1976 р. Політвидавком. Це спогади Л. С. Леонова, Г. М. Янової (моєї сестри), М. Я. Левітіна та П. І. Долгіна. Значний інтерес становить остання книга автобіографічної трилогії І. А. Козлова «Наш последний и решительный», одна глава якої називається «Криваве підпілля. Харків» (Вид-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1969 р.). Є й інші матеріали на цю тему. Проте мені, члену Комуністичної партії з січня 1919 р., хочеться розповісти ще про боротьбу більшовиків у ворожому тилу. Адже з багатьох спогадів виникає більш цілісне уявлення про одну з героїчних сторінок боротьби більшовицької партії за владу Рад.

Після встановлення у Харкові Радянської влади міський партійний комітет направив мене на роботу у Відділ народної освіти, який займався питаннями налагодження шкільного навчання дітей та ліквідації неписьменності. Справ було дуже багато. Крім того, тривожила воєнна обстановка, що склалася навесні 1919 р.

Тільки-но наші війська розгромили на Східному фронті Колчака, з півдня у наступ перейшов Денікін, який наприкінці травня 1919 р. захопив Донбас. Безпосередня небезпека нависла над Харковом. Міська парторганізація робила все можливе для організації надійної оборони Харкова від ворога. 8 червня 1919 р. відбулися загальні збори членів харківської партійної організації. На них виступив секретар губкому КП(б)У О. М. Іванов, який доповів про становище на фронті й завдання комуністів Харкова. Було прийнято резолюцію: 1. Посилити партійну дисципліну, вжити заходів щодо загального навчання і озброєння членів партії, звести їх у бойові одиниці; 2. Поповнити склад партії кандидатами з робітників, скоротити кандидатський стаж до одного міся-

ця; 3. Довести до відома всіх членів партії, що невиконання доручення комітету рівнозначне порушенню партійної дисципліни.

12 червня 1919 р. було оголошено днем оборони. Наступного дня почалася партійна мобілізація на фронт. Було вирішено мобілізувати не менш як 50% усіх комуністів. У бій рвалися не тільки чоловіки, а й жінки. Мені в цьому відмовили, тому що я мала однолітнього сина. Однак як секретаря партійного осередку Відділу народної освіти мене викликали до губкому партії. Зібралися ще декілька партійних активістів. З кожним окремо розмовляв секретар губкому О. М. Іванов, попереджав, що про цю зустріч ніхто не повинен знати. З розмови я дізналася про можливе залишення Харкова. Мені було запропоновано залишитися у місті на підпільній роботі. Я погодилася. У сусідньому кабінеті відбулася конкретна розмова щодо моєї діяльності у денікінському тилу.

Мені потрібно було знайти явочну квартиру для організації зустрічей підпільників і ночівлі приїжджих товаришів. Квартира повинна була мати парадний і чорний ходи, а також горище, на якому можна було б сховатися від сторонніх очей. За легендою, я приїхала до Харкова з дитиною, переховуючись від більшовиків. Тому у квартирі не повинно було бути нічого зайвого з меблів. Для підшукування дали два дні.

Після довгих пошуків я повідомила адресу: Клочківська вулиця, Пантелеймонівський провулок, 11, вхід у дворі, другі двері ліворуч. Квартира відповідала вказаним вимогам. Залишалося встановити пароль і розпочати новий спосіб життя. Треба було зображувати панійку, що втекла від більшовиків, які розстріляли її чоловіка.

Згодом губком затвердив пароль і забезпечив мене грішми як радянськими, так царськими й керенками, які були в обігу у денікінців. Я придбала для себе вихідне плаття, капелюшок, модні черевики, щоб бути схожою на ту, за кого себе видавала.

Обстановка в кімнаті була вельми скромною: стіл, два стільці, кушетка й великий плетений кошик, який водночас служив місцем для зберігання речей та ліжком для сина. До приходу денікінців я встигла обладнати й горище, лаз на яке знаходився на кухні. На ньому могли розташуватися, хоч і без особливих зручностей, два чоловіки. Головне, що мої постояльці мали змогу спуститися до кухні та піти через чорний хід, не заходячи до кімнати. Залишалося чекати гостей...

А в той час бої підкочувалися під Харків. Під натиском полчищ білогвардійців, споряджених країнами Антанти, наші частини змушені були відступати.

Ніколи не забуду день 25 липня 1919 р., коли до Харкова увірвалися денікінці. Духовенство вітало їх дзвонами. На вулицях з'явилися гарно одягнені чоловіки й жінки — представники уцілілої буржуазії. Вони кидали до ніг «переможців» квіти. Їхні обличчя світилися радістю. Двірники поспішали прибрати з бруківки і тротуарів трупи червоноармійців і цивільних осіб. У районі Південного вокзалу, який утримували червоноармійці та харківські робітники, ще лунали постріли. На Московській вулиці розігралася страшна трагедія. Там був оточений червоний броньовик «Артем». Чотири бійця відстрілювалися до останнього патрона, а коли вони закінчилися, заспівали: «Смело, товарищи, в ногу!» Козаки й дроздовці підбігли до броньовика, насильно витягли з нього червоноармійців і по-звірячому зарубали на місці.

Денікінці зганяли свою злість на цивільному населенні. У першу ніч вони розстріляли більш як 50 чол. Незабаром у центрі міста з'явилися шибениці, на яких по декілька днів висіли трупи. Патріотів вішали навіть на ліхтарних стовпах.

Робітничі квартали Основа й Плеханівський обстрілювалися з кулеметів, коли на вулицях з'являлися люди. Було оголошено реєстрацію

усіх громадян. Комуністів розстрілювали без суду й слідства. Нещадно карали й відповідальних радянських працівників, а також революційно настроєних робітників.

Зразу почала лютувати денікінська контррозвідка. Їй вдалося захопити негативи й уцілілі фотографії харківських партійних і радянських працівників, які знімалися у місцевого фотографа. Це призвело до масових провалів першого організованого підпілля. Лише тим, хто змінив місце проживання, вдалося уникнути арешту. Серед них була і я, а також моя сестра — Г. М. Янова й деякі інші підпільники.

Друге підпілля у Харкові було організовано в середині липня 1919 р., коли до міста, рятуючись від провалів, приїхали комуністи з інших місць. Зафронтове бюро ЦК КП(б) України, яке займалося організацією підпільної роботи, очолював С. В. Косіор. На обліку бюро знаходилися адреси явочних квартир.

Для створення Харківської підпільної більшовицької організації були направлені члени «трійки» з організації підпілля на Лівобережній Україні Михайло Чорний і Петро Слинко. Проте останнього вистежила контррозвідка й одразу після приїзду до Харкова він був схоплений. Михайлу Чорному вдалося налагодити зв'язок з підпільниками й організаційно оформити губком і ревком, до складу яких він увійшов як представник від ЦК КП(б)У. Головою підпільного губкому партії затвердили Л. С. Леонова, а головою ревкому — М. Бурова (Адіна).

Закипіла робота. Почали діяти підпільна друкарня, підпільний Червоний Хрест. Було організовано своє паспортне бюро. Ревкому вдалося влаштувати втечі червоноармійців з табору військовополонених, що знаходився біля Зміївського шосе.

Все це робилося у надзвичайно важких умовах, викликаних у відповідь на дії властей й контррозвідки. По місту були розклеєні відозви головнокомандуючого генерала Мая-Маєвського до населення. Він пообіцяв відновити законність і порядок, «знехтувану більшовиками особисту свободу». Громадян закликали до участі в роботі по відновленню «єдиної Росії». Було обіцяно скликати думу й «примирити інтереси праці та капіталу» за допомогою створення при ній особливої наради фабрикантів і робітників. Населенню, звичайно, пропонувалося видавати властям більшовиків та їм співчуваючих.

Водночас на будинках з'явилися оголошення про скасування всіх декретів Радянської влади, повернення колишнім хазяям їхніх заводів і фабрик, поміщикам — землі.

Арешти не припинялися. Тюрми були переповнені. Населення міста перебувало у постійному страху.

Підпільній діяльності більшовиків у деякій мірі сприяло погіршення з кожним днем становища робітників. Підвищувалися ціни як на продукти харчування, так і на промислові товари. Навіть кваліфікований робітник при таких цінах міг прожити із сім'єю на свій місячний заробіток не більш як чотири дні. Не випадково з появою білогвардійців на заводах і фабриках безперервно відбувалися страйки робітників, які мали в основному економічний характер. До цього їх підбурювали меншовики, що переважали у профспілках і були готові співробітничати з денікінцями на будь-яких умовах. Метою меншовиків було не допустити політичних виступів пролетаріату.

Губком і ревком, навпаки, прагнули залучити робітників на свій бік і закликали їх до активної протидії денікінським властям. Саме в той час, коли розгорнулася підпільна робота, до Харкова прибув з широкими повноваженнями якийсь Яковенко з мандатом Зафронтобюро. Спочатку його ввели до складу губкому, а потім призначили головою ревкому. З його появою почалися арешти підпільників. Першою жертвою зрадника був М. Чорний, схоплений контррозвідкою і кинутий у тюрму. Стійкий більшовик навіть у таких умовах ухитрявся

давати цінні поради підпільникам через лояльно настроєних до Радянської влади наглядачів.

Особливий інтерес Яковенко проявляв до явочних квартир, вимагав їх адреси, розпитував, хто на них зустрічається. На щастя, моя квартира, підготовлена ще до захоплення білими Харкова, мало кому була відома. Це врятувало мене від провалу. В результаті «діяльності» провокатора більшість явок була розкрита. На одній з таких квартир заарештували весь склад ревкому, очолюваного в той час Яковенком. Сам він показав якесь посвідчення денікінському офіцеру і його відпустили.

Як трапилось, що в підпільній організації досить тривалий час безкарно діяв провокатор?

Це можна пояснити тим, що він мав повноваження Зафронтбюро і, як згадував секретар губкому Л. С. Леонов, «справляв враження досвідченого й тямущого працівника». Іншими словами, він зумів викликати довіру у членів губкому та його секретаря, приспати їхню пильність.

Викрити зрадника допоміг старий більшовик-підпільник І. А. Козлов. Він прибув до Харкова наприкінці літа. За пропозицією секретаря губкому Л. С. Леонова Іван Андрійович зосередився на роботі у профспілках, які були найближче до робітників. Він налагодив тісні зв'язки з групою Бурова, яка здійснювала бойові дії, та підпільним Червоним Хрестом. До Харківського підпілля І. А. Козлов пройшов славний революційний шлях. До партії більшовиків він вступив у 1905 р. Брав участь у революційних подіях на Коломенському паровозобудівному заводі, за що був заарештований. Відбуваючи покарання у Володимирському централі, Іван Андрійович познайомився з М. В. Фрунзе та іншими більшовиками-ленінцями. З того часу він став професійним революціонером. І. А. Козлов брав активну участь у Лютневій та Великій Жовтневій соціалістичній революціях. На Україну він приїхав із Севастополя, де діяв у кримському підпіллі. Свій досвід професійного революціонера-конспіратора Іван Андрійович використовував у харківському підпіллі.

Дізнавшись про провал ревкому, І. А. Козлов разом з учасниками бойової групи Бурова організував перевірку однієї явочної квартири, вказаної Яковенком. Виявилось, що її хазяїн був провокатором. Так підтвердилася підозра, що й сам «голова ревкому» — зрадник. Було вжито термінових заходів щодо реорганізації всієї підпільної роботи, в першу чергу губкому й ревкому. На жаль, Яковенку вдалося зникнути, захопивши при цьому партійну касу.

Після провалу ревкому й масових арештів білогвардійці були впевнені, що наше підпілля розгромлене. Проте їхня радість виявилася передчасною. Бойова діяльність підпільників не тільки не ослабла, а набула ще більшого наступального характеру. Це дуже розлютило денікінців. Проти підпільників почали діяти таємні агенти, поліцейські, двірники й вуличні городові. Більшості товаришам довелося змінити паспорти й квартири.

У тих складних умовах особливо згодилася моя квартира, про яку Яковенко не знав. Як явка вона почала функціонувати ще до провалу ревкому. Першою з Києва приїхала моя стара знайома по дореволюційній роботі Ганна Хоперська, що мала завдання від ЦК КП(б)У. Я організувала їй зустріч з моєю сестрою Г. М. Яновою, через яку підтримувала зв'язок з підпіллям. Хоперська була відомою революціонеркою-підпільницею, активною учасницею громадянської війни. Нині її іменем названі вулиці у Харкові та Волчанські.

За Г. Хоперською до мене з'явилася ошатна дама. Пароль вона переплутала і тому довелося пережити чимало тривожних хвилин, доки ми «зрозуміли» одна одну. Виявилось, що це була Марія Олексіївна Кустелян, яка за дорученням центру разом із Симою Березовчук привезла гроші для підпілля. Зупинилися вони в кращому готелі

міста і тому що не твердо запам'ятали пароль, довго не мали змоги зв'язатися з нами. Їх, м'яко кажучи, виставили з однієї бакалійної крамниці, яка служила основною явкою. Моя квартира їм була дана як запасна.

Коли ми нарешті порозумілися, то пішли на основну явку, де дівчата передали привезені гроші.

Одного дня я була приємно вражена. На порозі квартири стояв мій чоловік Л. М. Соколов, з яким ми розлучилися влітку 1918 р., коли він пішов до лав Червоної Армії. Зв'язку з ним давно не було. Я дуже здивувалася, що він знав пароль. Виявилось, що за проханням Зафронтбюро його відкликали з фронту і направили до Харкова для організації підпільного паспортного бюро. Він привіз декілька зразків денікінських документів і попросив мене тимчасово їх сховати. Я поклала документи у кошик, де спав наш син.

Тільки-но Соколов залишив квартиру, як у двері хтось сильно постукав. Це був денікінський патруль. Зайшли офіцер і два солдати. Вони вимагали пред'явити документи. Перш ніж показати паспорт, я почала швидко вкладати сина спати. На щастя, час був пізній. Коли хлопчик вже лежав у кошику-ліжку, я заспокоїлася і, вибачившись за затримку, подала документи. Скромна обстановка кімнати переконала офіцера, що я приїхала нещодавно і не маю ніякого відношення до революціонерів.

Моя передбачливість нас врятувала, тому що багато квартир ретельно обшукувалися патрулем.

Незабаром після провалу ревкому до мене з Києва за дорученням ЦК КП(б) України прибув Семен Грай. Йому необхідно було організувати легальні форми боротьби проти денікінців. Зі мною він говорив про можливість створення шкіл ліквідації неписьменності серед робітників безпосередньо на заводах і фабриках. Через такі школи більшовики мали б змогу обережно проводити свою агітацію, розповідати правду про становище на фронтах. З пропозицією С. Грая я погодилася і буквально на другий день пішла до голови легального губкому профспілок меншовика Гроссмана. Проте меншовики повністю підтримували білогвардійців, і тому, коли я запропонувала створити школи лікнепу для робітників, Гроссман почав кричати на мене і називати більшовицьким агентом.

На жаль, без підтримки профспілок такі школи неможливо було організувати.

Найбільше я перехвилювалася, коли до мене прийшов чоловік у генеральській формі. Перша думка була про провал. Але «генерал» правильно назвав пароль і пояснив, що він прибув за завданням центру і повинен зупинитися у мене. Попросив називати його Іллею. Ось коли знадобилося моє горище, яке стало резиденцією «генерала». До нього приходили Стася Слинько, Льоля Чернишевська та інші розвідники. Якось Ілля сказав, що йде у штаб генерала Мая-Маєвського. Я спитала, як це можливо. І тоді він показав мені посвідчення генерала, який знаходився у відставці через поранення руки. На правій руці у нього справді не було пальців. Пізніше я дізналася, що він втратив їх на підприємстві, де працював ковалем.

На час прибуття Іллі губком і ревком майже не діяли через посилення репресій проти підпільників. Наприкінці жовтня 1919 р. був створений новий губком у складі І. Савельєва, І. Козлова і М. Резникова. Його головою став І. А. Козлов, а ревком очолив М. Резников. Ревком ставив за мету: передавати командуванню Червоної Армії відомості воєнного характеру, координувати дії підпільників і партизанських загонів, готуватися до повернення Радянської влади, робити все, щоб врятувати заарештованих підпільників. Однак ревком проіснував недовго. Його членів видав К. Співак, який купив собі життя ціною зради.

З наближенням частин Червоної Армії у Харкові посилилася боротьба проти білогвардійців.

Під керівництвом досвідчених підпільників І. Козлова та І. Гончука діяли бойові групи і партизани.

Серед буржуазії почалася паніка. Цілими сім'ями вона залишала місто і тікала на південь. Наближався довгожданий час визволення Харкова.

12 грудня 1919 р. під натиском Червоної Армії денікінці безладно відступали з міста.

Місцеві жителі й підпільники пробиралися до Холодної гори, звідки чекали визволителів. І вони з'явилися. Першим йшов кінний загін з Червоним прапором. Це були розвідники під командуванням Сабліна. Їх радісно зустрічали.

Закінчилися чорні дні білогвардійщини. Припинилася діяльність більшовицького підпілля, що коштувала життя багатьом нашим кращим товаришам.

Р. М. ЯНОВА (Митиці)